

УДК 811.161.2'27'371

Калиновська О. В.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (до проблеми семантичної характеристики української мови ХХ століття)

У статті розглянуто вплив ідеології як позалінгвального чинника на формування гіпероцінного контексту, що є умовою всіх лексико-семантичних трансформацій у системі українського радянського політичного дискурсу ХХ століття.

Ключові слова: ідеологія, політичний дискурс, ідеологічний контекст.

Тема, запропонована в назві статті, охоплює якнайширший аспект дослідження (соціолінгвістичний, функціональний, семантичний, когнітивний, риторичний, дискурсивний) побутування української мови в ХХ столітті, й отже, не може бути висвітлена в рамках однієї статті. Тому обмежимось аналізом впливу ідеології (як найважливішого позалінгвального чинника в історії функціонування української мови в тоталітарних умовах ХХ століття) на засоби формування ідеологічно-оцінного контексту в системі

української мови на основі аналізу українського радянського політичного дискурсу (далі – УРПД), представленого текстами документів Комуністичної партії України 70-х років ХХ століття [6], що відіграли роль прецедентних текстів даної доби.

Лінгвісти, розмірковуючи над соціально детермінованими явищами в мові, змушені фокусувати свою увагу на проблемі відношення мови до умов, в яких вона використовується. І тут суттєвою категорією виявляється «ідеологія» як

поняття, що охоплює «проблеми форм пізнання і їх відношення до соціальної структури й соціальної диференціації суспільства, соціальних груп, конфліктів» [7, с. 3]. Незважаючи на те, що ідеологія традиційно була предметом уваги політологічних дисциплін, інтерес до неї на сучасному етапі наукових досліджень став інтердисциплінарним (зважаючи на ту роль, яку відіграла ідеологія в ХХ ст. в утвердженні й функціонуванні тоталітарних держав). Соціальна теорія, соціологія знання, соціальна філософія, політична філософія, герменевтика, лінгвістика, дискурс-аналіз тощо – кожна з наук намагається пояснити суть, механізми, функції, причини появи цього феномену. Водночас ідеологія залишається однією з неоднозначних категорій суспільно-гуманітарних наук.

У дослідженні поняття ідеології відбулася кардинальна зміна підходів і методів – від К. Маркса, який розглядав ідеологію як елемент соціальних відносин (як мислення, що «спотворює реальність», і тому протиставляв її науці, науковому пізнанню), до К. Гірца, який розглядає ідеологію як елемент культури й у статті з промовистою назвою «Ідеологія як культурна система» визначив: «Ідеології виявляються картами проблематичної соціальної реальності й матрицями, на основі яких формується колективна свідомість» [4, с. 21]. Саме таке розуміння ідеології стало поштовхом до її вивчення в галузі лінгвістики.

У працях вітчизняних і зарубіжних мовознавців стверджується думка про те, що ідеологія є одним із факторів соціального розвитку суспільства, відіграє значну роль у формуванні ціннісних орієнтирів певних соціальних груп, впливає на розвиток і функціонування мовної системи, передусім її лексико-семантичного рівня, відображається в семантичній структурі значення лексичних одиниць, а також «зумовлює стратегії, риторичні прийоми, імплікації, пресупозиції й тематичну структуру дискурсу» [12, с. 10].

Особлива роль належить ідеології в організації тоталітарного дискурсу. Тоталітарні режими ХХ століття передусім режими ідеологічні, «породжені ідеологією, підпорядковані їй та існують завдяки їй» [1]. Тоталітарна влада прагне замінити всі форми свідомості ідеологією (політичною міфологією), що є найефективнішим засобом формування «одностайності думок, впливу на колективне несвідоме, найбільш глибинну, неконтрольовану частину людської душі» [2]. Тому в умовах тоталітаризму мову використовують як потужний засіб ідеологічного впливу: з одного боку, тоталітарна влада насаджує відповідний лексикон, в якому домінують ідеологічно-оцінні значення (на позначення яких у мовознавчій літе-

ратурі поступово закріплюється термін «ідеолексема»), з іншого – бореться проти будь-якого іншого способу висловлювання. Так встановлюється мовний стандарт у суспільній комунікації, в утвердженні якого колосальну роль відіграють всі види засобів масової інформації [9].

Активне вивчення впливу ідеології на мову почалося у 40–50 роках ХХ століття й пов'язано передусім з комунікативною практикою Східної й Західної Німеччини. У працях німецьких учених К. Кесслера, А. Норберта, В. Шмідта аналізується варіювання політичної лексики німецької мови з позицій різних мовних практик, зумовлених різними ідеологіями у ФРН й НДР. Тоталітарна мовна практика («новомова» – польська мова «в її комуністичній версії») є предметом постійної уваги польських учених (А. Вежбицька, М. Гловінський) та російських (Р. Будагов, Ю. Дешерієв, Т. Крючкова, Н. Купіна, І. Стернін, Д. Шмельов, А. Чудінов, О. Шейгал та інші).

Багатоаспектний підхід до вивчення взаємодії мови та ідеології склався в лінгвоукраїністиці. Однією з перших у сучасному вітчизняному мовознавстві охарактеризувала зовнішній ідеологічний контекст побутування не лише мови, а й української мовознавчої науки Л. Масенко, окреслюючи соціолінгвістичний аспект дослідження цієї проблеми. У функціонально-дискурсивному аспекті вплив ідеології на мову досліджують Ф. Бацевич, О. Зарецький, Л. Нагорна, К. Серажим, С. Шумлянський, Г. Яворська; в лексико-семантичному – І. Весна, Т. Космеда, В. Куценко, Г. Мінчак.

Тема «ідеологія й мова» активно розглядалася й у радянському мовознавстві. Нагадаємо, саме в 70-х роках ХХ століття в науковому дискурсі з'являються праці про ідеологічні функції мови, про мову як засіб ідеологічної боротьби. (Див., зокрема, праці: кандидатська дисертація Т. Б. Крючкової «Мова й ідеологія» (М., 1976); окремий розділ в «Соціальної лінгвістиці» Ю. Д. Дешерієва (М., 1977) про ідеологічну диференціацію мови; праці І. К. Білодіда, в найпоказовішій з яких «Мова і ідеологічна боротьба» автор чітко сформулював: «Однією з особливостей суспільного функціонування мови є те, що вона з давніх часів свого існування в класовому суспільстві є і знаряддям, і об'єктом ідеологічної боротьби.») [3, с. 3]

Функція ідеології в багатонаціональному СРСР полягала ще в тому, щоб витворити єдиний уніфікований мовний простір [8] через впровадження в системи національних мов єдиного ідеологічного лексикону, однакової системи оцінних значень. І. К. Білодід зазначав: «Ідеологічні принципи розвитку мов соціалістичних націй ґрунтуються на взаємозв'язку, взаємозбага-

ченні, ...на виробленні елементів спільності в їх розвитку, у вираженні єдиної соціалістичної ідеології» [4, с. 9] (курсив мій. – О. К.). Отже, йдеться про спосіб уніфікації національних мов через представлення в них відповідного лексикону, однакового способу вираження оцінних значень, витворення «нової мови» (новомови) як мови нового суспільного ладу.

Формування ідеологічної оцінності (в умовах тоталітарної радянської дійсності) у системі української мови пов'язано з пасивізацією традиційного лексикону й формуванням нового ядра в її лексико-семантичній системі, представленого політико- і соціально-філософськими поняттями: *комунізм, соціалізм, ленінізм, пролетар, буржуазія* та їхніми дериватами: *комуністичний, соціалістичний, ленінський, пролетарський, буржуазний*, а також номінаціями реалій радянського способу життя: *радгосп, колгосп, колгоспник, колгоспне селянство, соціалістичне змагання, п'ятирічка, п'ятирічний план, суботник, комсомол, комсомолец, піонер* тощо, які утворили «фундаментальний лексикон» у системі мови й зумовили особливості лексичної сполучуваності, в межах якої відбулися семантичні трансформації, що призвели до «втрати традиційно закріплених зв'язків і відношень між словами і значеннями, фразеологічними зворотами та їх асоціативними гніздами у свідомості мовців» [10, с. 90].

Семантичні зрушення (основними з яких є ідеологізація значення та семантична редукція) в системі української мови ХХ ст. відбулися через домінування ідеологічного контексту (зовнішнього й внутрішнього). Внутрішній контекст може бути представлено атрибутивно-субстантивними й субстантивно-субстантивними моделями зі структурними модифікаціями, пов'язаними з розширенням компонентного складу моделей завдяки введенню додаткового атрибутивного компонента. Атрибути, маючи найбільший вплив на органи чуття, на формування емоцій людини, стали доміантною лексикою в системі УРПД і, як підтверджує наш аналіз, основним засобом створення гіпероцінного (ідеологічного) контексту. Проілюструємо це твердження на основі аналізу атрибутивних значень, актуалізованих у названих дистрибутивних моделях.

У структурі УРПД атрибутивно-субстантивна модель є базовою, оскільки за нею вибудовано ідеологічно і соціально оцінний контекст УРПД у дихотомічних парах (свій / чужий, правильний / неправильний, хороший / поганий, прогресивний / реакційний тощо), всі ключові поняття (ідеологеми) радянського політичного дискурсу: *комуністична партія, радянська держава, радянська дійсність, соціалістична власність, ко-*

муністичне будівництво тощо. Найуживанішими в цій моделі є атрибути ідеологічного змісту: *радянський, соціалістичний, комуністичний, революційний, ленінський, пролетарський, більшовицький, колгоспний, робітничий, селянський, трудовий* з виразною позитивною оцінністю й *буржуазний, націоналістичний, реакційний, ревізіоністський, імперіалістичний* з пейоративною оцінністю.

Простеживши сполучуваність ідеологічних атрибутів, а також частоту вживання, можемо визначити спектр ідеологізованих значень. Найчастотніші атрибути *радянський, соціалістичний, комуністичний, революційний* сполучаються з іменниками таких лексико-тематичних груп:

- суспільно-політичні терміни (*партія, суспільство, суспільні відносини, зовнішня політика, народ, держава, революція*);
- абстрактні поняття (*віра, думка, свідомість, підхід, напрям, завдання, ставлення, активність, результат*);
- назви загальнолюдських цінностей (*честь, мораль, совість, оптимізм, патріотизм*).

Чітка регламентованість атрибутивних значень закріпила їх використання лише в межах цих лексико-тематичних груп, що, відповідно, звузило їх потенційну сполучуваність. Проте будучи спільними для визначених лексико-тематичних груп, сполучаючись з однаковими лексемами, вступають у синонімічні відношення, стають взаємозамінними й часто утворюють оказіональні значення: *комуністичне будівництво – комуністичне творення; партія – комуністична партія – наша партія – рідна партія – бойовий авангард – провідна сила революційних перетворень; наша держава – наша радянська Батьківщина – наша соціалістична Батьківщина – перша у світі країна соціалізму*.

Атрибути в моделі А+S є важливими транспонентами семантики слів. За поняттями, важливими для тоталітарного режиму, закріплено постійну ідеологічну характеристику. Така особливість лексико-семантичних зв'язків формує своєрідну «спеціалізацію» слова вживатися в чітко вираженому ідеологічному контексті, результатом чого є лексико-семантична трансформація – поява ідеологічно-оцінної конотації. В умовах такого ідеологізованого контексту семантичної трансформації зазнають звичайні для людської свідомості поняття: *сім'я, брати, братній, жінка, діти* та назви морально-етичних категорій: *совість, честь, мораль*. Названі лексеми, створюючи тісну семантичну сполучуваність з ідеолексемами, набували класово-партійного, ідеологічно конотованого значення: *«радянська сім'я народів-братів», «радянська жінка», «комуністична мораль», «робітнича честь», «пролетарська совість»*, яке закріплювалось і в лек-

сикографічних працях, відображаючи загально-мовну норму.

Атрибутивно-субстантивна модель часто постає в розширеному структурному варіанті А+А+S (за рахунок введення ще одного означення): *вирішальний стратегічний напрям, головна першочергова справа, політична трудова активність, сучасна історична епоха*. У цій моделі додатковим компонентом часто є атрибут емоційно-експресивного характеру: *нові величні діла, священна народна пам'ять, знаменний ленінський ювілей, славні трудові подвиги, ювілейна трудова вахта, непорушна братерська єдність*. Експресивність другого означення може підсилюватися завдяки використанню словотвірних засобів: префіксів най-, все-: *найглибші революційні перетворення, найважливіше історичне завдання, всесвітній історичний розвиток*. Такі атрибутивні багатоконпонентні словосполучення «подвійної експресії» не мають смислового навантаження і в системі УРПД творять гіпероцінні значення.

За ознакою частотності другою дистрибутивною моделлю є S+S, яка також не побутує в «чистому вигляді». Основний спосіб її розширення – введення атрибутивної (ідеологічно оцінної) лексики:

- перед першим компонентом (А+S+S): *ленінський курс партії, інтернаціональне виховання трудящих, всесвітньо-історичне значення марксизму-ленізму, священна дружба народів, авангардна роль комуністів, найкращі зразки праці, семимильні кроки п'ятирічок*;
- перед другим (S+A+S): *сила громадської думки, ідеї радянського патріотизму, практика комуністичного будівництва, вірність ленінським ідеалам*;
- перед кожним компонентом (А+S+A+S): *неухильне підвищення життєвого рівня, зразкова організація соціалістичного змагання, насущні завдання виховної роботи, духовна*

краса радянських людей, трудові звершення радянської людини.

У названих моделях сполучуваності представлено не лише ідеологічно-оцінні атрибути. Система оцінних значень доповнюється атрибутами, утвореними на основі метафоричного, гіперболічного переосмислення значень: простору (*великі цілі, всенародний рух, всесоюзний огляд, всесвітньо-історичний масштаб події, безмежна відданість, широкий розмах*); кількості (*численна армія трудівників, широкі маси, мільйонні загони*); швидкості (*семимильні кроки п'ятирічок, вневнений ритм п'ятирічки, прискорений розвиток, ударні темпи*); сили, міцності (*могутня зброя пролетаріату, невичерпна сила громадської думки, могутня хода п'ятирічки, бойове завдання, монолітне згуртування*); часу (*нова радянська людина, вічно юне вчення, п'ятирічний план*); родинності (*братні народи, рідна партія, батьківське слово*); війни (*бойовий штаб, передовий колектив*); праці (*трудова вахта, трудова ініціатива*). У системі УРПД названі метафоризовані й гіперболізовані атрибутивні значення (простору, кількості, міцності) реалізують конотативну сему «більший від звичайного, інтенсивний», а тому набувають функціонального статусу експресивів. Як відомо, у семантиці експресивів відбувається актуалізація компонентів «емоційність», «оцінність», що супроводжується десемантизацією денотативних компонентів, через що експресив стає універсальною оцінною одиницею [18]. Тому ці атрибути належать до оцінно значущої лексики в УРПД і є засобом створення ідеологічного контексту найвищого ступеня оцінності.

Отже, атрибутивним значенням належить визначальна роль у формуванні ідеологічно-оцінної семантики УРПД. Ідеологічно конотовані значення, відображаючи ціннісно важливі для радянської влади поняття, утворюють гіпероцінний, ідеологічно конотований простір української мови ХХ століття.

Список літератури

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К.: Дух і Літера, 2002. – 582 с.
2. Бакаєв Ю. В. Тоталітарне суспільство: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Ю. В. Бакаєв; Укр. академія держ. управління при Президенті України. – К., 1997. – 20 с.
3. Білодід І. К. Мова і ідеологічна боротьба / І. К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1974. – 83 с.
4. Белодед І. К. Ленінська теорія національно-язикового строїтельства в соціалістическом обществе / І. К. Белодед; АН УССР. Ін-т язиковознавання ім. А. А. Потебни. АН ССРСР. Отделение літератури и языка. – М.: Наука, 1972. – 214 с.
5. Гирц К. Идеология как культурная система / К. Гирц // Новое літературное обозрение. – 1998. – № 29. – С. 7–38.
6. КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: [у 2 т.]. – К.: Політвидав України, 1976.
7. Политическая наука: [проблемно-тематический сб.] ; РАН, Ін-т науочної інформації по общественным наукам. – М., 2003. – № 4: Политическая идеология в современном мире / [ред. О. Ю. Малинова]. – М.: [Б. и.], 2004. – 200 с.
8. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К.: Вид. дім «Кисво-Могилян. акад.», 2004. – 163 с.
9. Советская власть и медиа: [сб. ст.; под ред. Ханса Гюнтера и Сабины Хэнген]. – СПб.: Академический проект, 2006. – 622 с.
10. Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Л. О. Ткач. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2007. – Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. – 704 с.

11. Трипольская Т. А. Семантическая структура экспрессивного слова и ее лексикографическое описание (на материале эмоционально-оценочных существительных со значением лица) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Рус. язык» / Татьяна Александровна Трипольская ; Томский гос. ун-т. – Томск, 1985. – 18 с.
12. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса : [монография] / Е. Шейгал. – М. : Гнозис, 2004. – 324 с.

O. Kalynovska

IDEOLOGICAL SPACE (SPACIOUSNESS) OF THE UKRAINIAN LANGUAGE (on the problem of semantic characteristics of the Ukrainian language of the 20th century)

The article is focused on the influence of ideology as a non-lingual factor on formation of the hyper-valuation context, which is the main condition of lexico-semantic changes in the system of the Ukrainian Soviet political discourse of the 20th century.

Keywords: ideology, political discourse, ideological context.

Матеріал надійшов 29.05.2012